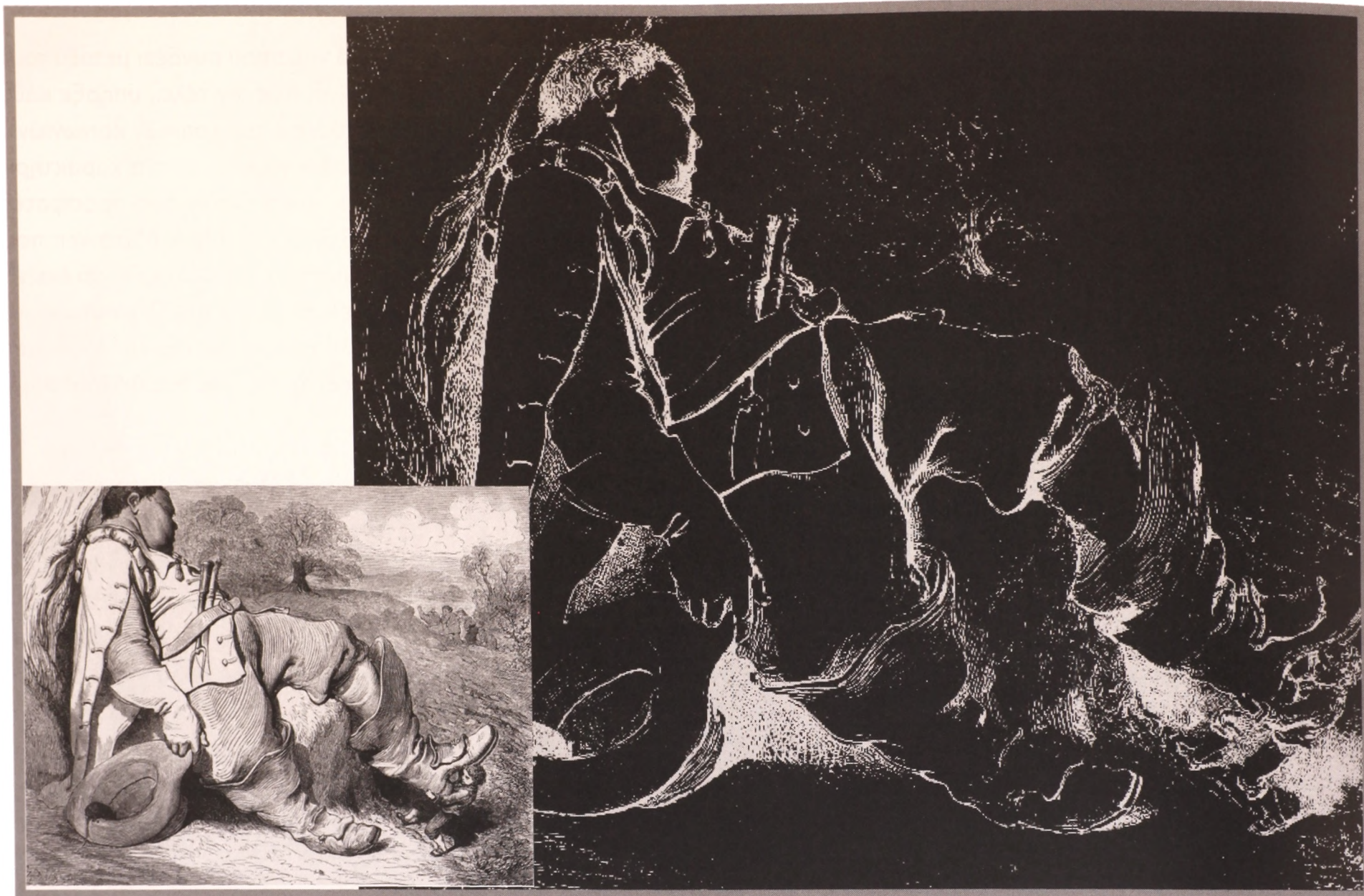

«LES CIVILISÉS SONT DES BARBARES/ET LES BARBARES SONT DES CIVILISÉS». ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ «ΕΛΛΑΔΑΣ» ΚΑΙ ΤΗΣ «ΤΟΥΡΚΙΑΣ» ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΘΡΕΦΤΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΤΥΠΟΥ¹

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΘΕΟΥ

Αν και είναι αδύνατο στα όρια ενός άρθρου να εξεταστεί η πολυπλοκότητα της πολιτισμικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής αντιπαράθεσης μεταξύ «Ελλήνων» (ελληνόφωνων ορθόδοξων χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου) και «Τούρκων» (οθωμανών μουσουλμάνων), ωστόσο έκρινα ότι θα ήταν ενδιαφέρον αν περιοριζόμουν στη θεώρηση –έστω και με ευάριθμα παραδείγματα– της άποψης ενός τρίτου πόλου: εκείνης του ευρωπαϊκού (δηλαδή δυτικοευρωπαϊκού) Τύπου και της δυτικής περιηγητικής γραμματείας. Είναι γνωστό πως στην αρχαία και σύγχρονη συλλογική φαντασία, ο ξένος σπάνια διαθέτει ανθρώπινα χαρακτηριστικά, και η αναπαράστασή του κατά τα μεσαιωνικά χρόνια υπερβαίνει τα όρια των Χρονικών και φτάνει να εοικίσει όχι μόνον τα *Bestiaria* (Μπεστιάρια),² αλλά και τους νέους γεωγραφικούς άτλαντες, τις μελέτες «φανταστικών φυσιογνωμιών» (*fisiognomiche fantastiche*) καθώς και, στη νεότερη εποχή, τον περιοδικό Τύπο (εικ. 1-2). Αυτό ισχύει ιδιαίτερα, εάν τα ταξιδιωτικά αφηγήματα και τα *alba amicorum* αναφέρονται στον ιστορικό ελληνικό χώρο, δηλαδή στην ελληνική χερσόνησο και στη Μικρά Ασία, από όπου οι Έλληνες/χριστιανοί θέλουν να απωθήσουν το «άθιο τουρμπάνι», διώχνοντάς το –σύμφωνα με τη νεότερη ελληνική φανταστική διήγηση– πέρα από την «Κόκκινη Μηλιά» ή ρίχνοντάς το –σύμφωνα με την οθωμανική διήγηση– έξω από το *Kızıl Elma*.

Η Κατερίνα Παπαθέου διδάσκει νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Κατάνης στην Ιταλία.

εικ.1 - «Blemmyae»,
από Jean de Mandeville, *Livres
de Merveilles du monde* (1355-1357)

De cynocephalis/aeleala/leucotrota/et sciopedibus.
Si unum genus dominum/caput bovis caninum
Cetera in humano corpore membra gerit.

εικ.2 - «Τέρατα της Ανατολής» (De cynocephalis, aeleala, leucotrota, et sciopedibus), από *Appologi sive Mythologi cum quibusdam Carminum et Fabularum additionibus* Sebastiani Brant (1501)

εικ.3 - «Κολόνα» του Ιουστινιανού με το χάλκινο έφιππο άγαλμά του. Σχέδιο του Cyriacus di Ancona και Giovanni Dario (1436), Budapest, University Library, MS 35, fol. 144v

Μυστηριώδεις θρύλοι και προφητείες περιβάλλουν την οθωμανική επικράτεια. Το ίδιο το ελληνικό όνομα της πρώτης πατρίδας των Οθωμανών-Τούρκων, η «Κόκκινη Μηλιά» που εντοπίζεται στην απόμακρη και μυθική πόλη του Μονοδενδρίου στη μεθόριο με την Περσία,³ συνδέεται κατά την ελληνική –αλλά και την ευρωπαϊκή– παράδοση με τη λογοτεχνία των χρησμών, η οποία διηγείται αποκαλυπτικές προφητείες που προβλέπουν τον ερχομό βάρβαρων ειδωλολατρικών λαών, ιδίως των Τούρκων, των «dicta bestia cum ingenti exercitu», από τη «γη των Μαγώγ».⁴ Για τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό που συσχέτιζε τον καρπό με το «υψηλότατο δέντρο» (δηλ. τον Βαβυλώνιο Ναβουχοδονόσορ) του προφητικού βιβλίου του Δανιήλ (κεφ. 4), η πατρίδα των Τούρκων ονομαζόταν «Κόκκινη Μηλιά»⁵ (μετάφραση από το τούρκικο *Kizil Elma* ή *Alma*, ευρέως διαδεδομένη τον 16ο αιώνα στις αφηγηματικές αναφορές του δυτικού κόσμου, αναφορές που προέβλεπαν ζοφερά τη μουσουλμανική κυριαρχία του κόσμου, τον μελλοντικό προσηλυτισμό του Πάπα στο Ισλάμ, την χριστιανική ρεβάνς χάρη σε ένα λαό του Βορρά, ενδεχομένως τη Σουηδία ή τη Ρωσία,⁶ και το επακόλουθο τέλος του κόσμου). Μερικοί μελετητές, όπως ο Franz Babinger, ορίζουν αντίθετα ως πραγματική έννοια του *Kizil*, όχι το «κόκκινο» αλλά το «χρυσό», μεταφράζοντας έτσι την έκφραση που αναφέρεται στη Βασιλική του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη ως «χρυσό τρούλο».

Σύμφωνα με τον Jean Deny, ο δυτικός κόσμος είχε παραπλανηθεί από την ερμηνεία που είχε δώσει ο Bartholomew Georgievich.⁷ Ο ούγγρος ευγενής γνώριζε τον συγκεκριμένο μύθο από τον καιρό της αιχμαλωσίας του από τους Οθωμανούς (από τον Αύγουστο του 1526). Ο Georgievich τον είχε ονομάσει στα χρονικά του *keuzul almaialur* και τον είχε αποδώσει στα λατινικά ως *rubrum rotum*.⁸ Η εσφαλμένη αυτή ερμηνεία επανεμφανίζεται στο *Comentario*, που συνέταξε το 1548 ο Ιταλός ουμανιστής Lodovico Domenichi ως ιταλική μεταγραφή του έργου του Georgievich, *Prophetia de Maometani, et altre cose turchesche*.⁹

Εντούτοις, ένας προγενέστερος τουρκικός θρύλος ταύτιζε το Κόκκινο Μήλο με την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης: σύμφωνα με κάποιους περιηγητές, ο όρος συνδυάζεται με τη χρυσή σφαίρα (= κυριαρχία του κόσμου), το λεγόμενο *globus cruciger*, που βρισκόταν στα χέρια του αγάλματος του Ιουστινιανού στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 3) και που απεικονίζεται στο μισό follies (χάλκινο βυζαντινό νόμισμα) που τον αναπαριστά.¹⁰ Μια άλλη ερμηνεία προέρχεται από το δίτομο έργο *Seyahatnamesi* (Ταξίδια), όπου ο οθωμανός περιηγητής Evliya Çelebi κατά την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα γράφει για μια εικόνα της Παναγίας που βρισκόταν, πριν από έναν αιώνα και περισσότερο στην Αγία Σοφία, και υποστηριζόταν από μια πράσινη στήλη.¹¹ Με τον τρόπο αυτό, στη λαϊκή ευρωπαϊκή πεποίθηση η Οθωμανική Αυτοκρατορία –από τη στιγμή που πέτυχε «τον στόχο της κατάκτησης» της Βασιλεύουσας Πόλης το 1453, και του Οτράντο το 1480– έχει ως στόχο την κατάληψη της Βουδαπέστης και της Ρώμης, και συνεπώς ολόκληρου του χριστιανικού κόσμου.

Η γνώση μας για τους «Τούρκους» ήταν περιορισμένη μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα. Οι Δυτικοευρωπαίοι ανέτρεχαν κυρίως στις ιταλικές, ελληνικές και ουγγρικές πηγές –πηγές λαών και χωρών που αποτελούσαν τον στόχο, το *Kizil Elma*, των Οθωμανών. Η επιλογή των τίτλων που συχνά περιλαμβάνουν όρους όπως «δυστυχίες», «βάσανα», «αιχμαλωσία», κτλ. είναι ενδεικτική. Ένα επιτυχημένο παράδειγμα αποτελεί το έργο του ούγγρου Bartholomew Georgievich, *Les Misères et tribulations que les Chrestiens tributaires & esclaves tenus par les Turcs seuffrent & sont contraincts endurer...* (1594),¹² που στη γλώσσα του πρωτοτύπου ήταν, εντούτοις, το πιο ουδέτερο *De Turcarum ritu et caeremoniis* (1544).¹³ το ίδιο συμβαίνει και στις εκδόσεις της Λιέγης (1600) καθώς και της Βενετίας (1600).¹⁴ Συνεπώς, εάν αφενός οι μακροσκελείς τίτλοι επιλέγονταν για να προκαλέσουν την περιέργεια του αναγνώστη, αφετέρου θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να μελετηθεί πώς αυτοί μεταφράζονταν από χώρα σε χώρα, διότι όχι μόνον οι διπλωμάτες και οι περιηγητές αλλά

και οι εκδότες άλλαζαν –ανάλογα με τις πολιτικές εξελίξεις και τη μόδα– την περιγραφή της άγνωστης και ξένης γης.

Πολύ λίγα γνώριζε, λοιπόν, ο κόσμος περί των «Τούρκων» μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα. Ακόμη και η γλώσσα τους ήταν άγνωστη. Για να επικοινωνήσουν ήταν ευκολότερο να προστρέξουν σε μεταφραστές, ή ακόμη και στους ίδιους τους Έλληνες: οι αλλοδαποί προτιμούσαν πολύ περισσότερο να μάθουν την ελληνική ή και την αραβική γλώσσα παρά την περσική ή την τουρκική, η οποία καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα θεωρούνταν έκφανση ενός πολιτισμού βαρβάρων, αν και ο μέλλων δόγης, ο Girolamo Priuli το 1501, μολονότι χαρακτήριζε την τουρκική εξουσία ως «grande et spaventosa» («μεγάλη και τρομακτική») μετά την απώλεια μίας βενετικής γαλέρας από πειρατές, γράφει ότι «li Turchi sonno valenthomeni, et li Christiani sonno putane» («οι Τούρκοι είναι παλικάρια, και οι Χριστιανοί πουτάνες»).¹⁵ Αλλά το δικό του είναι περισσότερο το εύλογο ξέσπασμα ενός πολιτικού που του έθιξαν το φιλότιμο μπροστά σε όλον τον κόσμο παρά ένας αυθεντικός θαυμασμός προς τους Οθωμανούς.

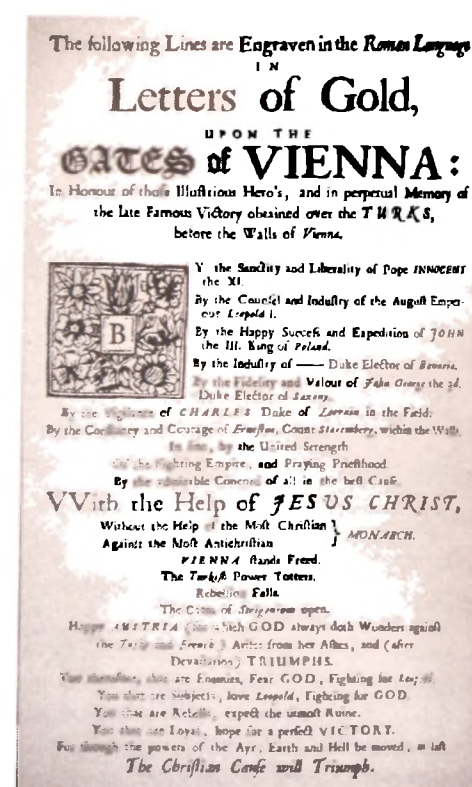
Από τα πρώτα ταξιδιωτικά αφηγήματα που επιδίωκαν να ικανοποιήσουν την αυξανόμενη περιέργεια για το ποιοι ήταν οι Τούρκοι, βρήκα σχεδόν διασκεδαστική την καθησυχαστική διευκρίνιση προς τον βασιλιά Ερρίκο Β' της Γαλλίας, στον οποίο αφιερώνει το έργο του *Trattato de costumi et vita de Turchi* (Σύγγραμμα περί των ηθών και της ζωής των Τούρκων, 1548)¹⁶ ένας γενοβέζος ναυτικός, ο Giovanni Antonio Menavino, που κατόρθωσε να ξεφύγει (είχε λιποτακτήσει το 1511 από το στρατό του σουλτάνου Μπαγεζίντ Β'). Οι Τούρκοι, λέει, είναι σαν τους Δυτικούς: είναι φτιαγμένοι από σάρκα, κοιμούνται και τρώνε σαν κι εμάς.¹⁷ Πιο συγκεκριμένα, ο λογοτέχνης Francesco Sansonino στο *Gl'Annali Turcheschi* (Τα Τουρκικά Χρονικά, 1573) δηλώνει με μεγάλη σαφήνεια στον Πρόλογο του έργου πως άρχισε να συγγράφει, γιατί ήταν «curioso di ricercar le cose Turchesche» («περίεργος να ερευνήσει τα τουρκικά πράγματα»),¹⁸ επειδή μέχρι τότε κανείς δεν είχε δώσει μεγάλη σημασία σε «questa natione come oscura per sangue, & rozza, & discesa da luoghi horridi & strani» («αυτό το έθνος, σκοτεινό ως προς την καταγωγή του, και άξεστο χώρα που διασχίζεται από φριχτά¹⁹ και παράξενα μέρη»)).²⁰

Θα ήταν, ωστόσο, αφελές να πιστεύουμε ότι η ώθηση για αυτά τα ταξίδια και για την αφηγηματική αναφορά τους υπαγορεύεται από ένα *amore scientiae facti exules* όπως, πράγματι, θα συμβεί δύο αιώνες αργότερα στον Ιησουΐτη πρύτανη του Πανεπιστημίου της Παβίας, τον ηγούμενο Lazzaro Spallanzani, ο οποίος διαμένει για περισσότερο από ένα χρόνο στη σουλτανική πρωτεύουσα (περίπου ανάμεσα στο 1785 και το 1786) και έχει μόνον επαινετικά λόγια για τον σουλτάνο Αμπντούλ Χαμίντ, αφού ήταν εκείνος που του πρόσφερε το κατάλληλο περιβάλλον για τις έρευνές του πάνω στην τεχνητή γονιμοποίηση.²¹ Η περιέργεια γύρω από τα λεγόμενα «cose Turchesche» ήταν στην πραγματικότητα, όπως άλλωστε προτείνει στο *Gl'Annali Turcheschi* ο ίδιος ο Sansonino, ένας τρόπος, θα έλεγα, «επιστημονικός» για να μάθει η Δύση περισσότερα σχετικά με τον εχθρό της, έτσι ώστε να είναι σε θέση, αν παραστεί ανάγκη, να τον εξολοθρεύσει. Ο συγγραφέας αποσαφηνίζει, επιπλέον, ότι αρχίζει να ενδιαφέρεται για αυτόν τον λαό όταν: «i Turchi cominciarono ad esser stimati, allora ch'entrando nella Grecia, diedero principio alla rovina di quella nobilissima & già famosa provincia» («οι Τούρκοι άρχισαν να λαμβάνονται υπόψη καθώς, μπαίνοντας στην Ελλάδα, αποτέλεσαν την αφετηρία για την καταστροφή εκείνης της ευγενέστατης και ήδη περίφημης περιοχής»). Η γνώση του εχθρού, κατ' αυτόν τον τρόπο, μπορεί να γίνει τρομερό όπλο για να επαναφέρει «il suo perduto honore alle provincie già Christiane & occupate da Turchi» («την χαμένη τιμή στις περιοχές που ήταν άλλοτε χριστιανικές και καταλήφθηκαν από τους Τούρκους»)).²²

Μέχρι τον 17ο αιώνα, σε περιόδους πολιτικής κρίσης, ο «Τούρκος» είναι ο κατεξοχήν τερατώδης «Άλλος»: είναι ο αλλόθρησκος εχθρός που περιφρονείται και πρέπει να σκοτωθεί, γιατί είναι το Τέρας με τα επτά κεφάλια που μας περιγράφουν

εικ.4 - «Ύδρα», από Conrad Gesner, *Historiae Animalium* (1551- 1587), σ. 363

εικ.5 - Από Jonathan Riley Smith, *Atlas des Croisades* (1999), σ. 166

εικ.6 - Jacopo Ligozzi, *Pascià in turbante con elefante* (περ. 1580-1585)

εικ.7- Jacopo Ligozzi, *Guerriero turco con porcospino e serpente* (περ. 1580-1585)

εικ.8 - Geomailer Religieux Turc, από Nicolas de Nicolay, *Le navigationi et viaggi nella Turchia* (1577), fol.181

οι προφητείες της Αποκαλύψεως, δηλ. οι επτά οθωμανοί σουλτάνοι που προηγούνται της Δεύτερης Παρουσίας (εικ.4)· είναι ο «versutissimo» («πανουργότατος») Αντίχριστος, όπως στιγματίστηκε από τον Girolamo Savonarola.²³ είναι ο *unctor* που στάλθηκε με την ύπουλη εντολή να μεταδώσει την πανούκλα.²⁴

Από το 1463, είναι πολυάριθμες οι προσπάθειες από την πλευρά των βενετικών μυστικών υπηρεσιών να δολοφονήσουν τον σουλτάνο, τον *taurus infernalis* της μοχθηρής και δόλιας «Αυτοκρατορίας του Κακού», που ήθελε να απαγάγει την Ευρώπη: στις 16 Μαρτίου πηγαίνει εθελοντής ακόμη και ένας ιερέας, σύμφωνα με την αρχή της *salus Christianitatis*. Το σύνθημα είναι «Mazza 'I Turco maledeto!» («Σκότωσε τον καταραμένο τον Τούρκο!»), στίχος ενός παλιού άσματος προς τιμήν του τελευταίου *Capitan da mar* Angelo Emo που καταγράφηκε το 1857 από τον Angelo Dalmedico.²⁵ Εάν ένα αγγλικό φυλλάδιο επικρίνει σκληρά τον Λουδοβίκο ΙΔ΄, επειδή δεν πολέμησε εναντίον του Μεχμέτ Δ΄ στη Βιέννη το 1683, με τα λόγια «Without the Help of the Most Christian Monarch / Against the Most Antichristian Monarch / Vienna Stands Freed» (εικ. 5), μια άλλη εξίσου παραδειγματική συμπεριφορά μας έρχεται από τα έργα του Jacopo Ligozzi, ζωγράφου στην αυλή του Μεγάλου Δούκα Φραγκίσκου Α΄ των Μεδίκων, μεταξύ 1580 και 1585, ο οποίος με μια σειρά σχεδίων με «turquesque» θέμα, θα ικανοποιήσει την περιέργεια των Μεδίκων ως προς εκείνον τον λαό, κυρίως έπειτα από την οδυνηρή απώλεια της Κύπρου και τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου, το 1571.

Με αυτόν τον τρόπο, μας μεταφέρει σε ένα πολύ ενδιαφέρον και άδικα υποτιμημένο έδαφος: της εικονογράφησης. Ο Ligozzi δεν είχε ταξιδέψει ποτέ σε περιοχή της οθωμανικής επικράτειας, αλλά είχε εμπνευστεί από τις 67 χαρακτηριστικές που περιλαμβάνονται στον τόμο του περίφημου γεωγράφου του Ερρίκου Β΄, του Nicolas de Nicolay, *Le navigationi et viaggi fatti nella Turchia* (Οι ναυσιπλοΐες και τα ταξίδια στην Τουρκία), που τυπώθηκε το 1580 στη Βενετία στο τυπογραφείο του Francesco Ziletti.²⁶ Σε αυτό το έργο, που θεωρείται η πρώτη εικονογραφική αφήγηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –ένα αληθινό *best-seller* για δύο αιώνες– η νατουραλιστική απεικόνιση των Ανατολικών τύπων συνδύαζε, όπως θα κάνει αργότερα και ο Ligozzi (εικ. 6-7), την εξωτική ενδυμασία με το ζώο που ανακαλούσε καλύτερα την προσωπικότητα ή το επάγγελμα του τύπου που απεικονιζόταν.²⁷ Ένα από τα στοιχεία που θεωρώ σημαντικά, είναι η μεταχείριση που επιφυλάσσει στους τούρκους «ιερωμένους» (εικ. 8-10). Ο De Nicolay π.χ., γράφει για τους *Torlaquis*, ένα τάγμα περιπλανώμενων δερβίσηδων: «La forme & manière de vivre des ces Torlaquis est plus brutalle, & bestialle que celle des mesmes bestes brutes» (σ. 189). Το πανύψηλο κωνικό καπέλο, η γύμνια, το δέρμα λιονταριού στους ώμους, τα μισόκλειστα μάτια που υποδεικνύουν περισσότερο μελετημένη απαγγελία παρά βαθύ στοχασμό, σε αντίθεση με το αδιόρατο σαρδόνιο χαμόγελο και, πάνω απ' όλα, η δόλια μαντική πράξη που εκμεταλλεύεται την αφέλεια των γυναικών της υπαίθρου είναι όλα στοιχεία που υποδεικνύουν πώς ο μουσουλμάνος «άνθρωπος της θρησκείας» –ειδικά ο δερβίσης που συγκεντρώνει πάνω του τις απεχθείς ιδιότητες του αισχρού γύφτου και του απατεώνα σαμάνου– ταυτίζεται πράγματι με έναν κακοποιό αγύρτη.

Ο 19ος αιώνας αντιστρέφει τους ρόλους. Τα επαγγελματικά προσόντα των μάγων διεκδικούνται από τις Ελληνίδες της Ανατολής και η συλλογισμένη αθωότητα από τους Τούρκους. Και πράγματι, τρεις αιώνες αργότερα, το 1883, ο αδελφός του Χρηστάκη, από τις σελίδες του διηγήματος *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, θα χαμογελούσε ικανοποιημένος μπροστά σε αυτήν την εικόνα ανακαλώντας στην μνήμη του την «πιναρά “ρωμιοκατσιβέλα”»,²⁸ την «Πυθία των τριόδων»,²⁹ που μαντεύει παρελθόν και μέλλον με τα κουκιά της,³⁰ και τον απόκοσμο Τούρκο Κιαμήλ, εξαιρετικά ψηλό, ωχρο σαν στοιχειό και αιωνίως μελαγχολικό. Αυτός ο νεαρός Τούρκος παρουσιάζεται στην αρχή του διηγήματος «με το μικρόν και χιονόλευκον σαρίκιόν του, τον μακρόν και πράσινον “τσουμπέν” του»,³¹ συμπαθητική μορφή,

αγαθή και ιερατική, που γίνεται στο τέλος ένας αξιολύπητος τρελός, ρακένδυτος, εξαϋλωμένος και αλλόκοτος, «μέχρι γελοίου βαθμού υψηλότατο[ς] [...] με τον πρασινόζωστον “κιουλάφιον” Δερβίσου».³² Είναι, επίσης, ενδιαφέρον το γεγονός, ότι ο Δημήτριος Μπισκίνης,³³ ο εικονογράφος της έκδοσης που επιμελήθηκε ο Κωστής Παλαμάς, δεν απεικονίζει στο εξώφυλλο τον δερβίση Κιαμήλ (εικ. 12) με «ερρακωμένον το “καφτάνιον”»,³⁴ όπως εμφανίζεται στο τέλος της ιστορίας, αλλά με το σαρίκι που φοράει στην αρχή. Αυτό το πορτρέτο είναι ενδεικτικό μιας διαφορετικής απόδοσης του δερβίση, πλησιέστερης στη συνολική εικόνα που μας δίνει ο Βιζυηνός και ίσως και εκείνης που εμφανίζεται στα επώδυνα λόγια του Παλαμά που τον έβλεπε ως «προφητικό εξάγγελμα της μοίρας του ίδιου του συγγραφέα».³⁵ Πράγματι, ο Κιαμήλ δεν θεωρείται ως απόκοσμος Τούρκος, αλλά αντιμετωπίζεται συμπνετικά ως ένα δύστυχο ανθρώπινο πλάσμα, όπως, άλλωστε, και τα θύματα του 1922, έτος έκδοσης του βιβλίου. Άλλο ένα συγκινητικό πορτρέτο θα μας δώσει αργότερα, το 1896, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης στο διήγημά του *Ο ξεπεσμένος δερβίσης*.³⁶ Αλλά αυτή δεν είναι ακόμη η λύτρωση του τούρκου «ιερέα».

Εμβληματικά είναι δύο εγχειρίδια για την εκμάθηση ξένων γλωσσών για ταξιδιώτες που περιλαμβάνουν μερικά αφηγήματα που έχουν ως πρωταγωνιστή έναν δερβίση και που είχαν ήδη δημοσιευτεί σε περιοδικά της Αγγλίας και των ΗΠΑ. Το ένα, *The National Preceptor*, το έγραψε το 1836 ο αμερικανός δάσκαλος και γεωγράφος Jesse Olney. Σε δύο διηγήματα που περιλαμβάνονται σε αυτόν τον τόμο (*Lesson III* και *Lesson CVII*) ο δερβίσης, σαν άλλος μουλάς Ναστραντίν Χότζας, γίνεται παράδειγμα σοφίας.³⁷ Τα ίδια διηγήματα είχαν δημοσιευτεί το 1822 στο επιτυχημένο εγχειρίδιο *A Key to Bottarelli's Italian Exercises*.³⁸ Εδώ, είναι εντυπωσιακή τόσο η μετάφραση όσο και η επεξήγηση της λέξης «δερβίσης». Ο επιμελητής, Pietro Ricci Rota, γράφει στην υποσημείωση πως η λέξη θα πει στα ιταλικά «Una sorta di religiosi» («ένα είδος ιερέων») ανατρέποντας την επεξήγηση του αγγλικού πρωτότυπου που ήταν, αντιθέτως, «A Kind of Fanatics» («Ένα είδος φανατικών»). Από την πλευρά του, ο Jesse Olney τη μεταφράζει με το ουδέτερο «Turkish priest» («τούρκος ιερέας»).

Σε κάθε περίπτωση, επιστρέφοντας στα στερεότυπα του τέλους του 16ου αιώνα, ο Nicolas de Nicolay σίγουρα δεν αφήνει περιθώριο για αμφιβολίες στους πολυάριθμους αναγνώστες του: ο τρόπος ζωής των δερβίσηδων είναι «πιο άγριος και κτηνώδης κι από τα πιο άγρια κτήνη». Μπορούμε να βρούμε πολλές παρόμοιες δηλώσεις που αναφέρονται και σε διαφορετικά θρησκευτικά μουσουλμανικά τάγματα. Και αν, παρόλα αυτά, θα μπορούσε να μείνει κάποια αμφιβολία, οι πίνακές του την εξαφανίζουν αμέσως. Είναι σχεδόν όλες αναπαραστάσεις που, παρά το στεγνό και νατουραλιστικό τους ύφος, θυμίζουν την εικονογραφία που βρίσκεται στα μεσαιωνικά *Bestiaria*. Προχωράει, επίσης, και σε ένα πολύ ενδιαφέρον εγχείρημα, στο οποίο θα ήθελα να σταθώ.

Ξεφυλλίζοντας το βιβλίο του γεωγράφου, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι κάθε φορά συσχετίζει το δέρμα λιονταριού, μυθικό χαρακτηριστικό του Ηρακλή, με τους μουσουλμάνους ιερείς (εικ. 8-10). Μία πρώτη ανάγνωση προτείνει μία επική θεώρηση του Ισλάμ, ως σύμβολο δύναμης και νίκης κατά του κακού που σίγουρα θα άφηνε τον αναγνώστη του 16ου αιώνα τουλάχιστον έκπληκτο.

Ωστόσο, τα πράγματα δεν είναι όπως φαίνονται. Ήδη από τον 13ο αιώνα, στην ιταλική και γαλλική τέχνη, είναι σύνηθες το φαινόμενο της μετατροπής ειδωλολατρικών μοτίβων σε χριστιανικά θέματα. Ένα εμβληματικό παράδειγμα είναι η δυτική πρόσοψη της Βασιλικής του Αγίου Μάρκου, όπου συνυπάρχουν δύο μεγάλα ανάγλυφα ίδιου μεγέθους και όμοια μεταξύ τους. Το πρώτο ανάγλυφο (εικ. 12), που φιλοτεχνήθηκε κατά τη ρωμαϊκή εποχή, τον 3ο αιώνα μ.Χ., αναπαριστά τον Ηρακλή να εναποθέτει το αγριογούρουνο του Ερύμανθου στον βασιλιά Ευρυσθέα, ενώ το άλλο (εικ. 13) –μια αλληγορία της Λύτρωσης που πραγματοποιήθηκε ύστερα από χίλια χρόνια–

εικ.9 - Dervis Religieux Turc, από Nicolas de Nicolay, *Le navigationi et viaggi nella Turchia* (1577), fol.188

εικ.10 - Torlaquis Religieux Turc, από Nicolas de Nicolay, *Le navigationi et viaggi nella Turchia* (1577), fol. 192

ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΥ ΜΟΥ

ΜΕΤΑ ΠΡΟΛΟΓΟΥ ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ
ΚΑΙ ΔΥΟ ΕΙΚΟΝΩΝ Δ. ΜΠΙΣΚΙΝΗ

ΕΚΔΟΤΗΣ Ι. Ν. ΣΙΔΕΡΙΣ — ΑΘΗΝΑΙ

εικ. 11 - Εξώφυλλο από Γεωργίου Βιζυηνού, *Ποίος ήτον ο φονεύς του αδελφού μου, μετά προλόγου Κωστή Παλαμά και δύο εικόνων Δ. Μπισκίνη*, Αθήνα: Ι.Ν. Σιδέρης, [1922]

εικ. 12 - Ο Ηρακλής εναποθέτει το αγριογούρουνο του Ερύμανθου στο βασιλιά Ευρυσθέα, Βασιλική του Αγίου Μάρκου, Βενετία (3ος αι. μ.Χ.)

εικ. 13 - Αλληγορία της Λύτρωσης, Βασιλική του Αγίου Μάρκου, Βενετία, 13ος αι.

είναι μια αντιγραφή του πρώτου, όπου το δέρμα λιονταριού αντικαθίσταται από ένα μανδύα και ο βασιλιάς από ένα δράκο. Ο Ηρακλής, που δεν ανήκει μόνο στην ελληνική αρχαία μυθολογία, είναι ένας από τους αγαπημένους μυθικούς ήρωες τόσο της δυτικής βασιλικής προσωπογραφίας όσο και της γελοιογραφίας· εμφανίζεται σχεδόν παντού: σε εγκωμιαστικά ποιήματα, αγάλματα, ανάγλυφα, σφραγίδες, νομίσματα, επιγραφές, μετάλλια. Για παράδειγμα, ο Λουδοβίκος ΙΓ΄ απεικονιζόταν ως *Hercules Gallicus*, με ρόπαλο και δέρμα λιονταριού (εικ. 14-15). Ακόμη και ο Ρήγας Φεραίος υπέκυψε στη γοητεία του: χρησιμοποίησε, όπως είναι γνωστό, τον Ηρακλή στη *Χάρτα της Ελλάδος* (Βιέννη, 1797).³⁹ Επιπλέον, ο Ηρακλής απεικονιζόταν και στο βασιλικό έμβλημα του ελληνικού στρατού από το 1866 μέχρι το 1973, από όπου προκύπτει και η προσφώνηση «Ηρακλείδες», η οποία αποδίδεται στους βασιλόφρονες.⁴⁰

Και γιατί, λοιπόν, ο Nicolas de Nicolay χρησιμοποιεί τόσο συχνά το δέρμα λιονταριού; Καταρχήν, ανατρέπει την ερμηνεία της λεοντής από ευεργετικό σύμβολο δύναμης σε σύμβολο νοσηρής υπερηφάνειας ή, αν θέλετε, από λιοντάρι του Ιούδα, δηλαδή σύμβολο του Χριστού, σε λιοντάρι του Σατανά, σύμβολο θηριωδίας και καταθρόνιας αίρεσης. Αναλαμβάνει, συνεπώς, μια ζωώδη ιδιότητα, όπως τα ζώα που συνοδεύουν τους άλλους Οθωμανούς. Κατά δεύτερο λόγο, και αυτό το θεωρώ ακόμη πιο ενδιαφέρον, εξορίζει τον αιρετικό μουσουλμάνο ιερέα –που απεικονίζεται πάντα σκεπασμένος με δέρμα λιονταριού και με μια τρομακτική ουρά ζώου– στα *Bestiaria*. Αυτό σημαίνει, πιστεύω, ότι η Βενετία αναπαρήγαγε την εικόνα του Τούρκου ως κατοίκου όχι μόνο του «Αλλού» (ίσως και του εξωτικού), αλλά κυρίως αυτό: ως ενός βάρβαρου εχθρού που έμενε πολύ μακριά, σε απόμακρα εδάφη, πέρα από τα σύνορα του κόσμου, καθησυχάζοντας έτσι τους πολίτες της και την ίδια ότι ήταν πλέον ασφαλείς από το οδυνηρό κόστος των οθωμανικών πολέμων.

Η βάναυση και φρικιαστική, σχεδόν τερατώδης, αντίστιξη στη νατουραλιστική ή επική αναπαράσταση του Τούρκου βρίσκεται και σε έναν πίνακα του Jacopo Ligozzi, *Il Mufti e il Monstro* (Ο Μουφτής και το Τέρας, 1576-1580), που έχει ενδεικτικά την επιγραφή *MUFTI - Il Papa delli turchi* (Ο Μουφτής - Ο Πάπας των Τούρκων) (εικ. 16), όπου ο μουφτής, δηλ. ο ιερωμένος-ερμηνευτής του Κορανίου, φοράει ένα δυσανάλογα μεγάλο τουρμπάνι, ακόμη και για τα τουρκικά πρότυπα, και ευλογεί έναν τούρκο στρατιώτη. Αυτός τρομάζει και προειδοποιεί τον χριστιανικό κόσμο με το ζοφερό και φλογερό του βλέμμα, με το φτερωτό του κράνος που μοιάζει να έχει δύο κέρατα, τα φτερά ενός γύπα στο γυμνό σώμα του, το ρόπαλο του Ηρακλή (που μεταμορφώνεται εδώ σε ύπουλο όπλο φρικτού θανάτου), την άγρια και δασιά γενειάδα του, τα πολύ μακριά, οστεώδη και αρπαχτικά δάχτυλά του, με νύχια τόσο μακριά που θα τα φθονούσε και μια μάγισσα. Το μεγάλο κλειδί του έχει, επίσης, εξαιρετικές αναλογίες: μοιάζει να θέλει να παραβιάσει τα τείχη της χριστιανικής Ευρώπης. Απέχουμε πολύ από την επική απεικόνιση του «Delly» (εικ. 17), όνομα –όπως μας πληροφορεί ο ίδιος de Nicolay– του τυχοδιώκτη εξαγορασμένου από τον σουλτάνο, που απαντά στις ερωτήσεις του Γάλλου γεωγράφου με τρόπο «gentile» («ευγενικό», σ. 161) μιλώντας σε «Grec vulgare» και λέγοντας πως ήταν ορθόδοξος και Σέρβος.

Στα τέλη του 17ου αιώνα (αιώνα που χαρακτηρίζεται από την αναβίωση της σύγκρουσης μεταξύ των δύο μεγάλων δυνάμεων, του δόγη της Βενετίας και του σουλτάνου, και συνεπώς της αντίθεσης μεταξύ Δύσης και Ανατολής, που θα καταλήξει το 1699 με την οθωμανική παρακμή), γεννιέται η μόδα του «Grand Tour» στην ηπειρωτική Ευρώπη (κυρίως στη Γαλλία, στη Γερμανία, στην Ολλανδία και στην Ιταλία) και κοντά σε αυτό γεννιέται στη Γαλλία, σύμφωνα με τον Geoffroy Atkinson μεταξύ 1640 και 1650,⁴¹ ή μεταξύ 1660 και 1670 σύμφωνα με τον Pierre Martino,⁴² το λεγόμενο «Tour d'Orient» που περιλάμβανε διαμονή στην Πόλη, στους Αγίους Τόπους και στην Αίγυπτο (πλοήγηση στο Νείλο και τις πυραμίδες). Και η Ελλάδα; Η ελληνική ηπειρωτική χώρα αποκλειόταν σχεδόν πλήρως από το «Tour d'Orient», εκτός από μερικά νησιά του αρχιπελάγους. Τι συμβαίνει;

Συμβαίνει ότι σε αυτό το διαρκές παιχνίδι κατόπτρων, από τον 17ο αιώνα τον θαυμασμό για την Ανατολή διαδέχεται πλέον η περιφρόνηση. Ο σουλτάνος από Αντίχριστος γίνεται σταδιακά πεφωτισμένος πρίγκιπας, αντικείμενο επαίνου καλλιτεχνών και συγγραφέων, ακόμη και θέμα διακωμώδησης και λυρικού συναισθηματισμού: σκέφτομαι π.χ., όχι μόνο το *Il Turco in Italia* (Ο Τούρκος στην Ιταλία, 1814) του Gioacchino Rossini, αλλά και την εξαιρετική τελική σκηνή «Nella testa ho un campanello» της *L'italiana in Algeri* (Η Ιταλίδα στο Αλγέρι, 1813), που με πολύ πειστικό τρόπο αναπαράγει στο ευρωπαϊκό αυτή τη γλαφυρή μιλιά «αλά τούρκα» με την καταχώριση του ονοματοποιημένου scherzo με τον ηχηρό και burlesque ρυθμό των κρουστών οργάνων («din, din / bum, bum / cra, cra»), που θυμίζουν τα εμβατήρια και τους παιγνιώδεις ήχους του Jean Baptiste Lully (*Le bourgeois gentilhomme*, 1670) και του Amadeus Mozart (*Klaviersonate Nummer 11*, 1778-1783).

Συνεπώς, ενώ οι Οθωμανοί δεν έχουν πια βεβαρημένο το ποινικό τους μητρώο, και πάλι περιγράφονται ως φιλόξενος λαός, έστω και με υποθάλποντα φθόνο, η δυτικοευρωπαϊκή γεωγραφική γραμματεία, από τον δέκατο έκτο ως τον δέκατο όγδοο αιώνα, αφιερώνει στους Έλληνες πάντα μόνο λίγες γραμμές, καθότι οικτρίζει τον ξεπεσμό τους.

Οι συγγραφείς εξακολουθούν να δίνουν αρνητικά γνωρίσματα στο, κατά τον Fernand Braudel, «εριστικό δάσος» των αξιωματούχων που ζούσαν κοντά στο σουλτάνο, που σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό περιγράφεται σαν μια ομάδα αποστατών και τυχοδιωκτών, μεταξύ των οποίων μερικοί βενετσιάνοι και πολλοί Έλληνες, στους οποίους δεν συγχωρεί η Δύση την προδοσία απέναντι στην Εκκλησία της Ρώμης.⁴³

Το 1654 π.χ., ο κληρικός Antonio del Castillo υπενθυμίζει με περιφρονητική λύπη το περασμένο μεγαλείο των Ελλήνων και τονίζει πως δικαίως είναι θύματα της κτηνώδους οθωμανικής βιαιότητας: είναι η θεία τιμωρία που τους αξίζει για τις αιρετικές δοξασίες τους.⁴⁴ Και όχι μόνο. Τους κοιτάει με καχυποψία και τολμά να χρησιμοποιήσει και την έκφραση «los Griegos nuestros enemigos» («οι Έλληνες, οι εχθροί μας»), απαγγέλλοντάς τους την κατηγορία των εξαγορασμένων κατασκόπων του σουλτάνου.⁴⁵ Στις περιγραφές των αρχαίων ερειπίων, έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι οι δυτικοί διανοούμενοι, εάν, από τη μια πλευρά, έχουν λόγια θαυμασμού για τις αρχαίες δόξες των Ελλήνων, από την άλλη διαμαρτύρονται για την παρακμή τους,⁴⁶ υπογραμμίζοντας μέχρι και τη σωματική φθορά τους λόγω της υπερβολικής ωχρότητας,⁴⁷ που παραδόξως θυμίζει εκείνη του Τούρκου Κιαμήλ. Ειδικότερα, στην κορυφή της «λίστας» των τυπικά ελληνικών ελαττωμάτων έχουμε την άγνοια, ιδιαιτέρως των μελών του κλήρου: «sobre todo son todos idiotas; hablo de los Patriarcas» («ως επί το πλείστον, είναι όλοι ηλίθιοι, μιλώ για τους Πατριάρχες»), γράφει το 1533 ο Ισπανός μοναχός Antonio de Aranda,⁴⁸ ο οποίος, όπως και άλλοι ταξιδιώτες, τους κατηγορεί ότι επιπλέον ξέχασαν ακόμα και τη γλώσσα τους. Ακολουθούν κατά σειρά «ταλέντου», η υποκρισία, ο αλκοολισμός, ιδίως μεταξύ των κατοίκων της Κρήτης,⁴⁹ η μιζέρια, η υπερηφάνεια, η απληστία.⁵⁰ Στο ισπανικό έργο *Viaje de Turquía* (Ζωή στην Τουρκία, 1557;) ο πρωταγωνιστής Pedro de Urdemalas λέει πως δεν φοβάται τους Τούρκους αλλά τους Έλληνες.⁵¹ Και ακόμη, ανάμεσα στους Ισπανούς ταξιδιώτες, ο Pedro Escobar Cabeza de Vaca τους αποκαλεί το 1587 «barbara gente, que Christiana» («βάρβαρος κόσμος, παρά Χριστιανοί»).⁵² Αργότερα, το 1622, ο σικελός ηγούμενος από την Catania, υπήκοος της Ισπανίας, Octavio Sapiencia⁵³ –αν και με μίσος ταυτίζει, όπως και άλλοι, τους Τούρκους με τους Τάρταρους: «los Tartaros aunque son Turcos, non guardan ley alguna, viviendo como bestias» («αν και οι Τάρταροι είναι Τούρκοι δεν σέβονται κανένα νόμο και ζουν σαν θηρία»), από την άλλη περιγράφει την Πόλη ως «Livre des Merveilles», περιφρονεί τη μιζέρια των Ελλήνων και θαυμάζει την οθωμανική προσοχή ως προς την υγιεινή, ιδιαιτέρως τη χρήση του πιρουνιού, που ήταν ακόμη σπάνια στην Ευρώπη.⁵⁴

Και όταν αργότερα, ο Οριενταλισμός (πολυάριθμοι τον 18ο αιώνα οι ζωγράφοι που, όπως ο Ingres, γοητεύονται από την αφράτη γύμνια των οδαλίσκων,⁵⁵ ή όπως ο

εικ. 14 - Abraham Bosse, Louis XIII comme Hercules Gallicus (1635)

εικ. 15 - Honoré Daumier, L'Hercule des Champs-Élysées, *Le Charivari* (28.4.1851)

εικ. 16 - Jacopo Ligozzi, Il Mufti e il Monstro (1576-1580), σ. 635

εικ.17 - Delly à Cheual, από Nicolas de Nicolay, *Le navigationi et viaggi nella Turchia* (1577), fol.163

εικ.18 - Gustave Doré, *Le Petit Poucet*, s'étant approché de l'Ogre, lui tira doucement ses bottes. *Les Contes de Perrault*, Paris 1862, σ. 10

εικ.19 - Honoré Daumier, *L'Ogre et le petit Poucet*, *Le Charivari* (23.6.1854)

Liotard, που απεικονίζουν αριστοκράτες της Δύσης με ανατολική αμφίεση) πλημμυρίζει σαν ορμητικό ποτάμι τον 19ο αιώνα, τον ίδιο αιώνα η Ελλάδα ελπίζει, τουλάχιστον, στην εμπιστοσύνη και στη βοήθεια της δύσπιστης Δύσης. Μα αντί για εμπιστοσύνη, η Ευρώπη εκφράζει μονάχα την ελπίδα ότι οι Έλληνες θα μπορέσουν να λυτρωθούν επιτέλους από τη φθορά τους χάρη στις επιδιώξεις ανεξαρτησίας τους, και αυτό απλώς επειδή αντανακλούν τις ανησυχίες της προεπαναστατικής Ευρώπης. Αν δίνουν κάτι οι Δυτικοί, αυτό είναι η εξής «βοήθεια»: ξεκινούν όλοι μαζί για οργανωμένα ταξίδια, κάνοντας οπλισμένο δωρεάν εθελοντισμό στις ακτές του κόλπου της Πάτρας. Όπως γράφει ο Massimo Peri: «Nella concezione filellenica [...] combattevano in nome di un ideale archeologico» («Στη φιλοελληνική αντίληψη [...] πολεμούσανε εν ονόματι ενός αρχαιολογικού ιδανικού»)⁵⁶

Όμως μετά την ελληνική ανεξαρτησία, απογοητεύονται, και στον έντυπο Τύπο πολλοί εικονογράφοι χλευάζουν το νεοσύστατο ελληνικό Βασίλειο. Είναι αξιοσημείωτο πως στα τέλη του 19ου αιώνα για δύο μεγάλες δυνάμεις της Δύσης, όπως η Αγγλία και η Γαλλία, η Οθωμανική Αυτοκρατορία από αισχρός και καθυβρισμένος δράκος γίνεται ένα εύθραυστο, αλλά ατρόμητο πλάσμα, σχεδόν ένας βιβλικός Δαυίδ ή ο Τοσοδούλης του παραμυθιού (εικ. 18-21).⁵⁷ Έτσι, η γνωστή αναπαράσταση του πειρασμού του Χριστού στην έρημο επαναχρησιμοποιείται για τον «βάρβαρο» Τσάρο Νικόλαο Α', που σαν Σατανάς βάζει με πονηριά σε πειρασμό τον βασιλιά της Ελλάδας, τον Όθωνα Α', με την απατηλή υπόσχεση πως θα επανακτήσει την πολυπόθητη χαμένη γη (εικ. 22-23). Εξαιρετικά σημαντική η επιγραφή που λάμπει ως *ignis fatuus* στην περιζήτητη πρωτεύουσα: στον πίνακα δεν εμφανίζεται το όνομα της Κωνσταντινούπολης, αλλά το πιο υποβλητικό ελληνο-ρωμαϊκό όνομά της για να τονιστεί η ακαταμάχητη για τους Έλληνες γοητεία της *Μεγάλης Ιδέας*, που σίγουρα φάνταζε γελοία και καταστροφική για τον Ευρωπαίο που είχε δει τις μίζερες συνθήκες υπό τις οποίες βρισκόταν η Αθήνα κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων. Εξίσου σημαντική είναι η απεικόνιση του Όθωνα, που μας επιτρέπει να συλλάβουμε τη γαλλική κοινή γνώμη της εποχής για την Ελλάδα: το βλακώδες ύφος, η καμπουριασμένη και λιπόσαρκη φιγούρα, το άπληστο τρίψιμο των χεριών, το λαίμαργο και γουρλωμένο βλέμμα. Είναι εμβληματικό αυτό το παράδοξο, όπου το «θετικό» και το «αρνητικό», το «μεγάλο» και το «μικρό» δεν έχουν σχέση αντιφατικότητας αλλά συνωνυμίας, έτσι ώστε αυτοί οι σύμμαχοι που φαινομενικά είναι διαφορετικοί και άνισοι να αποδεικνύονται στην πραγματικότητα ισότιμοι συνένοχοι. Τόσο ο υποτιθέμενος παλαδίνος της Ορθοδοξίας και υπερασπιστής της Ελλάδας, όσο και ο φιλέλληνας βασιλιάς Όθωνας, είναι καθρέφτης ο ένας του άλλου: δύο τερατώδη πλάσματα που κατακυριεύονται από την ίδια απληστία της εξουσίας, παραπλανητικός και αρπακτικός δαίμονας ο ένας, κομπαστής και φαρισαίος νάνος ο άλλος.

Τέτοια παραδείγματα υπάρχουν πολλά, παραδείγματα από τα οποία απορρέει ότι Ανατολή και Δύση κοιτάζονται στον καθρέφτη και μοιάζουν αν όχι ίδιες, σίγουρα όμοιες, σαν να επιβεβαιώνουν τα λόγια του ιστορικού της τέχνης Giuseppe Fiocco: «gratta il veneziano e troverai il musulmano» («Ξύσε τον Ενετό και θα βρεις τον μουσουλμάνο»). Έτσι, εάν στη Δύση η εικόνα των Τούρκων ανατρέπεται συνεχώς, εκείνη των Ελλήνων μεταβάλλεται πολύ σπάνια: αν δεν είναι περιφρόνηση είναι συμπόνια, σχεδόν ποτέ όμως συμπάθεια. Η Δύση προτιμά να παίξει το παιχνίδι της εξουσίας με τον μεγάλο αιώνιο εχθρό, τον βάρβαρο, τον απάνθρωπο, τον σφαγέα, που όμως θεωρεί επιδέξιο και άξιο αντίπαλο.

Τελιώνω την εισήγησή μου με τα λόγια του Taxile Delord, αρχισυντάκτη του παρισινού περιοδικού *Le Charivari*, που γράφει στις 20 Οκτωβρίου του 1853: «Les civilisés sont des barbares/et les barbares sont des civilisés». Και αυτός, νομίζω, είναι ο καθρέφτης που η Ευρώπη τοποθετεί μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, ο αναποδογυρισμένος κόσμος μέσα στον οποίο πηδάει με ένα άλμα η Αλίκη, αλλά δεν ξέρουμε από ποια πλευρά του καθρέφτη την περιμένει ο λευκός λαγός.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στα πλαίσια του Η' Συνεδρίου της Εθνικής Εταιρείας Νεοελληνιστών «La Grecia allo specchio. Complessità e attualità della Cultura Neogreca» (Η Ελλάδα στον καθρέφτη. Πολυπλοκότητα και επικαιρότητα του σύγχρονου Ελληνικού Πολιτισμού), που πραγματοποιήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Παλέρμο της Σικελίας (24-26.11.2010). Ευχαριστώ θερμά τη συνεργάτιδά μου Νικολέτα Ραλλάκη που με βοήθησε με υπομονή στο «φινίρισμα» του ελληνικού κειμένου.
- 2 Bestiarium (πληθ. Bestiaria): κείμενα της μεσαιωνικής περιόδου που περιγράφουν και απεικονίζουν φανταστικά όντα, θηρία και ανθρώπους, που ζουν σε απόμακρες χώρες.
- 3 Ο εντοπισμός του σε μια τοποθεσία που λεγόταν Μονοδένδρι, πέρα από τα σύνορα με την Ανατολή και έξω από τα οποία οι Τούρκοι θα διωχθούν ανάγεται στα Χρονικά του βυζαντινού ιστορικού Δούκα: «Και οι Ρωμαίοι καταδιώξουσιν αυτούς [τους Ισμαηλίτες] κόπτοντες, και εξελάσουσιν και εκ της πόλεως και από της δύσεως και από των της ανατολής μερών άχρις ορίων Περσίας, εν τόπω καλουμένω Μονοδενδρίω»· βλ. B. G. Niebuhr (επιμ.), *Corpus Scriptorum historiae byzantinae*, XXXIX, impensis E. Weberi, Βόννη 1828, σ. 290. Από την ευρεία βιβλιογραφία στο θέμα αυτό σημειώνω: St. Yerasimos, *De l'arbre à la pomme: la généalogie d'un thème apocalyptique*, στο B. Lellouch / St. Yerasimos (επιμ.), *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, L'Harmattan, Παρίσι 1999, σ. 153-192· E. Rossi, «La leggenda turco-bizantina del Pomo Rosso», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών (Ρώμη, 20-26 Σεπτεμβρίου 1936)*, τ. Α', Ρώμη 1939, σ. 542-553· Cl. Huart, s.v. *Kizil Elma*, στο C. E. Bosworth / E. van Donzel κ.ά. (επιμ.), *The Encyclopaedia of Islam*, II τομ. και συμπλ., Brill, Λέιντεν 1995, τ. Γ', μ. β', σ. 245-246.
- 4 Πρβλ. «Σχόλια περί της Αποκαλύψεως», στο Migne, *Patrologia Graeca*, CVI, Παρίσι 1863 (το παράθεμα βρίσκεται στη σ. 490), σε συσχέτισμό με *Ιεζ. 38* e *39*, *Αποκ. 20,8*, *Κοράνι 18,94* και *21,96*. Όπως είναι γνωστό, η έννοια της «εθνικής συνείδησης» είναι ένα τεχνητό προϊόν του 19ου αιώνα· συνεπώς, όροι όπως «Τούρκος» («Οθωμάνος»), «Φράγκος» ή «Έλληνας» («Ρωμικός»), κτλ. χαρακτήριζαν γενικά τον μουσουλμάνο, τον καθολικό και τον ορθόδοξο, αντίστοιχα.
- 5 Βλ. R. Dawkins, *The Red Apple*, στο *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού Ζ'*, Συμπλ. «Επιτύμβιον Χρήστου Τσουντα», Αθήνα 1941, σ. 401-406· Κ. Ρωμαίου, «Η "Κόκκινη Μηλιά" των εθνικών μας θρύλων. Προβλήματα σχετιζόμενα με την καταγωγή της», στο *ΕΕΒΣ 23* (1953), σ. 676-688· Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού. Αρχές και διαμόρφωσή του*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 272-273· Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του Ελληνικού λαού. Σημειώσεις*, Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1904, σ. 670-671· Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, Γράμματα, τ. Β', Αθήνα 1994, σ. 670-673.
- 6 Πρβλ. A. Russell, *The natural history of Aleppo. Containing a description of the city, and the principal natural productions in its neighbourhood; together with an account of the climate, inhabitants and diseases; particularly of the plague, with the methods used by the Europeans for their preservation*, A. Millar, τ. I, Λονδίνο 1756, σ. 336, σημ. 27, και ειδικά σ. 446, όπου παραθέτει ως πηγή, εκτός από το έργο του L. Domenichi, το *Relation of a Voyage to Constantinople* (1657) του Nicholas Rolamb.
- 7 J. Deny, «Les Pseudo-prophéties concernant les Turcs au XVIe siècle», στο *Revue des études islamiques* 10 (1936), σ. 201-220, ιδιαίτερα σ. 219.
- 8 Παραθέτω την έκδοση του *De Turcarum moribus epitome*, Bartholomaeo Georgieuiz Paeregrino auctore, Ioan. Tornaesius, Lyon 1567 (1η έκδ. 1553), κεφ. Γ', σ. 109-124: «Vaticinium Infidelium lingua Turcica»: «Imperator noster veniet, ethnici Principis regnum capiet, rubrum quoque pomum capiet, in suam potestatem rediget: quod si septimum vsque annum Christianorum gladius non insurrexerit, vsque ad duodecimum annum eis dominabitur. Domos aedificabit, vineas plantabit, hortos sepibus emuniet, liberos procreabit, & post duodecimum annum (ex quo rubrum pomum in illius potestatem redactum fuerit) apparebit Christianorum gladius, qui Turcam quaqua versum, in fugamaget».
- 9 Bartholomej Georgijevic, *Prophetia de Maometani, et altre cose turchesche*, Tradotte per M. Lodovico Domenichi, Con Privilegio, tipografia di Lorenzo Torrentino, Φλωρεντία 1548, x. αρ.
- 10 Βλ. F. W. Hasluck, «The Prophecy of the Red Apple», στο του ίδιου, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford University Press, τ. Β', Οξφόρδη 1929, σ. 736-740.
- 11 Βλ. *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century*, translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, 2 τ., Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, sold by Parbury, Allen & Co., Leadhall Street, τ. Α', Λονδίνο 1834, σ. 57: «In this place there stood likewise upon a green column an image of Mother Meryem (the Virgin Mary), holding in her hand a carbuncle as big as a pigeon's egg, by the blaze of which the

εικ.20 - Honoré Daumier, David et Goliath, *Le Charivari* (5.7.1854)

εικ.21 - John Tenniel, The Giant and the Dwarf, *The Punch* (5.8.1854)

εικ. 22 - Gustave Doré, La Tentation du Christ, *La grande bible de Tours* (1866)

εικ.23 - Honoré Daumier, LE TENTATEUR: - Si tu consens à être à moi, cet Empire sera à toi !, Le Charivari (Δεκ. 1875)

mosque was lighted every night. This carbuncle was also removed in the birthnight of the Prophet, to Kızıl Almà (Rome), which received its name (Red Apple) from thence».

- 12 Πλήρης τίτλος: *Les Misères et tribulations que les chrestiens tributaires & esclaves tenuz par les Turcz souffrent & sont contrainctz endurer mises per figures. Avec aulcunes oraisons & vocables en langue esclavoniq. qui iusques ycy n'ont este voues ni mises en lumière. Composez par Bartholomien Georges pèlerin de Hierusalem & depuys mises en langue gallicque; lequel par accidentz a este prins, lie & vendu maintes foys par les dietz Turcs & a seruy treize ans en Turquie. (A la fin:) Imprimé en Anuers par Jehan de Graue 1544. pet. in-8°. (20 ff. non ch.) Avec les figures de l'édition latine de 1544.*
- 13 Πλήρης τίτλος: *De Turcarum ritu et caeremoniis, autore Bartholomeo GEORGIEUITS Huugaro Peregrino Hierosolimitano, qui tredecim annos apud eosdem seruitutem seruiendo, omnia experientia didicit. Additis quam plurimis dictionibus, etiam numéro, cum salutationibus et Persarum, Antverpiic, apud Gregorium Bontium sub scuto Basiliensi, 1544, in-12 de (1) f. bl., (20) ff. et (1) f.bl., Librairie Camille Sourget². Charles Langelié, Παρίσι 1545³), μεταφρασμένο το 1544 στη Λυών υπό τον τίτλο *La Manière et cérémonies des Turcs par Bartholomieu, hongrois, pèlerin de [...]rusalem lequel ayant été [...] esclave a cogneu par expérience tout ce qui est contenu en ce présent livre.**
- 14 *Voiage de la Sainte cite de Hierusalem. Jointe la Description des Citez, Villes, Ports, Lieux, & autres passages. Ensemble les ceremonies des Turcs, avec l'Estat de leur Empereur, ordre de sa gendarmerie, Finances, & succes de ses conquestes, & c. Piece descript par Bartelemei Georgiuitz Hongrois, Pelerin dudit Voiage, par un long temps esclave en Turquie. Le tout remis en lumiere par M. Lambert Darmont Liegeois 1600; e Historia Universale dell'origine et imperio de Turchi Raccolta et in diuersi luoghi di nuouo ampliata, da M. Francisco Sansovino; Con le guerre successe in Pesfia, in Ongaria, in Transilvania, Valachia, fino l'anno 1600. Et riformata in molte sue parti per ordine della Santa Inquisitione. All'Eccellentiss. Signor Gio. Carlo Siuos Dedicata. Nella quale si contengono le leggi, gli offici, i costumi, & la militia di quella natione; con tutte le cose fatte da loro per terra, & per mare; con le vite particolari de Principi Ottomani, con l'effigie del naturale di essi Imperatori, cominciando dal primo fondator di quell'Imperio, fino al presente Meemeth. III. 1600. Etcon la Tauola di tutte le cose più notabile, & degne. Con Privilegio, Presso Allessandro di Vecchi, Benetia 1600.*
- 15 G. Priuli, *I Diari di Girolamo Priuli* [1494-1512], επιμ. R. Cessi, στο *Rerum Italicarum Scriptores* 24, μ. 3, τ. 4/2-3, Lapi, Μπολόνια 19332, σ. 429.
- 16 Πλήρης τίτλος: *I cinque libri della legge, religione, et vita de Turchi, et della corte, & alcune guerre del Gran Turco, di Giovanantonio Menavino Genovese da Vultri: tutti raccanci, & non poco migliorati oltre cio, Una prophetia de' Mahomettani, & altre cose Turchesche*, τυπωμένο στη Βενετία.
- 17 Στο ίδιο, βιβλίο Γ', κεφ. Β', σ. 208: «Si come i Turchi sono quali noi, mortali, & d'una istessa carne, & de DIO creature, così si viuono come noi altri delle medesme sue create cose, al sostenimemto delli humani corpi, & loro sanità necessarie».
- 18 Πράγματι στα ιταλικά, όπως και σε άλλες γλώσσες ρωμαϊκής προέλευσης, το επίθεμα -esque γενικά παράγει επίθετα που εκφράζουν μια σχέση συμμετοχής, ενίοτε με αρνητική ή ειρωνική υποδήλωση μ' ένα συγκεκριμένο λαό, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον πολιτισμό και τα έθιμά του, κυρίως όσον αφορά τα στερεότυπα.
- 19 Εννοεί το γνωστό λογοτεχνικό τόπο του *locus horridus*.
- 20 *Gl'Annali turcheschi o vero Vite dei Principi della casa Othomana di M. Francesco Sansovino Ne quali si descrivono di tempo in tempo tutte le guerre fatte dalla natione de Turchi in diverse Provincie del Mondo. Con molti particolari della Morea, et delle case nobili dell'Albania, & dell'Imperio & stato de Greci*, Appresso Enea de Alaris, Βενετία 1573, x.αρ. Γράφτηκε, όμως, το 1570.
- 21 Βλ. P. Mazzarello (επιμ.), *Costantinopoli 1786: la congiura e la beffa. L'intrigo Spallanzani*, Bollati Boringhieri, Τορίνο 2004.
- 22 Αυτ., x. αρ.
- 23 Πρέπει εντούτοις να ενισχύσουμε –έστω και στα πλαίσια του χιλιασμού του 15ου αι.– τη σταθερή πεποίθηση του Savonarola ότι οι Τούρκοι τελικά θα ασπάζονταν τον Χριστιανισμό, πιστεύοντας ο ίδιος πως η έννοια της δικαιοσύνης ήταν πιο διαδεδομένη στο τουρκικό έδαφος, παρά στο χριστιανικό· βλ. G. Savonarola, *Prediche sopra Ezechiele*, επιμ. R. Ridolfi, Angelo Belardetti, τ. Α', Ρώμη 1955, σ. 232, 288· του ίδιου, *Prediche sopra Ruth e Michea*, επιμ. V. Romano, 2 τ., Angelo Belardetti, τ. Α', Ρώμη 1962, σ. 462· του ίδιου, *Triumphus crucis*. Testo latino e volgare, επιμ. M. Ferrara, Angelo Belardetti, Ρώμη 1961, σ. 535-536, 553-556. Πρβλ. E. D. Weinstein, *Savonarola and Florence. Prophecy and Patriotism in the Renaissance*, Princeton University Press, Πρίνστον 1970.

- 24 Marc'Aurelio Scaglia, *Principio e fine della grandezza ottomana turchesca*, Firenze 24 maggio 1618.
- 25 A. Dalmedico, *Canti del popolo veneziano per la prima volta raccolti ed illustrati da Angelo Dalmedico, Opera che può continuarsi a quella dei canti popolari toscani, corsi, illirici e greci del cittadino N. Tommaseo, Volume unico*, Andrea Santini e Figlio Tipografi Librai, Merceria San Giuliano N. 715, Βενετία 1848, σ. 187.
- 26 Μεταφράστηκε από το *Les navigations, pérégrinations et voyages, faicts en la Turquie par Nicolas de Nicolay, Dauphinois, seigneur d'Arfeville, valet de chambre et géographe du Roy*, Guillaume Sylvius, imprimeur du Roy, Ανβέρ 1576-1577.
- 27 Ενδιαφέρουσα η σύγκριση με τα πορτραίτα του Cesare Vecellio στο *De gli Habiti Antichi e Moderni di Diversi Parti di Mondo*, τυπωμένο στη Βενετία το 1590. Άλλοι καλλιτέχνες είχαν επισκεφτεί πολύ νωρίτερα την αυλή του σουλτάνου. Παραθέτω, π.χ. –εκτός από τον ενετό Gentile Bellini που στάλθηκε με διπλωματική αποστολή στην Πόλη μεταξύ 1479 και 1480: δικό του το περίφημο *Ritratto del Sultano Mehmet II* (National Gallery of London)– τον ενετό ζωγράφο Costanzo da Ferrara (ή Costanzo di Moysis) που δούλευε στην αυλή του βασιλιά της Νάπολης, του Φερδινάνδου της Αραγωνίας Β' (Ferrante): αυτός ήταν ο πρώτος ιταλός καλλιτέχνης που πήγε στην Πόλη κατόπιν αιτήσεως του ίδιου του Μεχμέτ Β', μεταξύ 1464 και 1467. Αποδίδεται, πράγματι, στον Costanzo da Ferrara το *Ritratto di Mehmet II* στη Βιβλιοθήκη του Τορκάρι, και το μπρούντζινο μετάλλιο στο οποίο είναι χαραγμένο το περίγραμμα του σουλτάνου (National Gallery of Art, Ουάσιγκτον DC).
- 28 Γ. Μ. Βιζυηνός, *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, στο του ίδιου, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, επιμ. Παν. Μουλλάς, Ερμής, Αθήνα 1991, σ. 81. Το διήγημα εκδόθηκε στο περιοδικό *Εστία* 12': 408 (23 Οκτ. 1883), σ. 669-677· 409 (30 Οκτ. 1883), σ. 685-688· 410 (6 Νοεμ. 1883), σ. 701-707.
- 29 Αυτ.
- 30 Είναι το μαντικό έθιμο της λεγόμενης «κυαμομαντείας».
- 31 Βιζυηνός, *Ποίος ήταν ο φονεύς...*, σ. 80.
- 32 Αυτ., σ. 102. Στο κείμενο ο Βιζυηνός μεταγράφει την τουρκική λέξη *kūlaf* ως «κιουλάφιον». Το *kūlaf*, από το περσικό *kulāf*, χαρακτηρίζει το κάλυμμα της κεφαλής που φοράνε οι φακίριδες (ονομάζεται και *tāj*) και έχει διάφορα σχήματα και χρώματα, μα εδώ εννοεί το παραδοσιακό κυλινδρικό κάλυμμα των Δερβίσηδων.
- 33 Γεωργίου Βιζυηνού, *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, μετά προλόγου Κωστή Παλαμά και δύο εικόνων Δ. Μπισκίνη, Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήνα [1922]. Ο Μπισκίνης είχε εικονογραφήσει μερικά έργα του Παλαμά, όπως και τον περίφημο τόμο *Ελληνική Χαλιμά: τα ωραιότερα παραμύθια του ελληνικού λαού*, εκλογή και διασκευή Γεωργίου Δροσίνη, εικ. Δ. Μπισκίνη, Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήνα x.x.
- 34 Αυτ., σ. 102.
- 35 Αυτ., σ. 103.
- 36 Βλ. Α. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, κριτική έκδ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τ. Γ', Δόμος, Αθήνα 1989, σ. 111-116.
- 37 Τα αφηγήματα είναι *The Prudent Judge. An Eastern Tale* – Mass Magazine, *The Dervis* – Spectator, και *The Dervis and the Two Merchants* – Lacon, στο J. Olney, *The National Preceptor Or, Selections in Prose and Poetry consisting of narrative, descriptive, argumentative, didactic, pathetic, and humorous pieces together with Dialogues, addresses, orations, speeches, &c. calculated to improve the scholar in reading and speaking; and to impress the minds of youth with sentiments of piety and virtue; designed for the use of schools and academies*, by J. Olney, A.M., Author of "A Practical System of Modern Geography and Atlas", Goodwin & Co. and Robinson & Pratt, Hartford 1836, σ. 62-64, 15-16 και 214-215. Στο Lesson CLXXVII υπάρχει το ποίημα του F.-G. Halleck «Death of Marco Bozzaris», σ. 333-334.
- 38 Βλ. P. Ricci Rota, *A Key to Bottarelli's Italian exercises, referring to Veneroni's grammar. With a few extracts in prose and in verse. A New edition carefully corrected and greatly improved*, Printed for J. Collingwood, Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown, Simkin & Marshall, G. & W.B. Whittaker, T. Boosey & Sons, and J. Booker, Λονδίνο 1822, σ. 74-75, 76-77. Ο Ferdinando Bottarelli είχε δημοσιεύσει ένα λεξικό τσέπης ιταλικής, γαλλικής και αγγλικής γλώσσας (σε τρεις κολώνες) στο δίτομο *Dizionario Portatile Italiano, Inglese, E Francese. Diligentemente compilato dai dizionari della Crusca, del Dr. Johnson, e dell'Accademia Francese, Non che dagli altri Dizionarij de' migliori Autori. In cui le Parti del Discorso sono con accuratezza distinte, e ciascuna accentata conforme alla sua vera naturale pronunzia di F. Bottarelli, A.M.*, Presso Tommaso Bettinelli con Approvazione e Privilegio, Βενετία 1791, σ. 74-75, 76-77. Ο Giovanni Veneroni ήταν γάλλος μεταφραστής και λεξικογράφος που υπηρετούσε ως διερμηνέας και γραμματέας του βασιλιά. Δική του είναι η περίφημη γραμματική, *Le maître italien, ou nouvelle méthode pour ap-*

- prendre facilement la langue italienne* (Παρίσι 1678), που επανεκδόθηκε πολλές φορές με μεγάλη επιτυχία μέχρι το 1850.
- 39 Βλ. Λ. Δρούλια, «Η πολυσημία των συμβόλων και το “ρόπαλο του Ηρακλέους” του Ρήγα», *Ο Ερανιστής* 21 (1997), σ. 129-142.
 - 40 Εντούτοις, είναι επίσης ενδιαφέρον πως ο Ηρακλής χρησιμοποιείται και ως σύμβολο αντι-βασιλικό. Πράγματι, μετά από τη σύλληψη των Γιρονδίνων βουλευτών (Οκτ. 1793), τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, ο Jacques Louis David παρουσιάζει στη Συμβατική Συνέλευση το σχέδιο μιας γλυπτικής σύνθεσης, στην οποία η Μαριάννα εκτοπίζεται από τον Ηρακλή ως ανθρωπόμορφο έμβλημα του γαλλικού λαού. Η σύνθεση θα απεικόνιζε έναν τεράστιο ημίθεο (14 μ.) που δεσπόζει πάνω από δύο γυναικείες μορφές που συμβολίζουν την Ελευθερία και την Ισότητα. Ο Ηρακλής, έτσι, δεν θα ήταν μονάχα σύμβολο λαϊκής δύναμης και ορθολογισμού, προστάτης των καταπιεσμένων «κατά της τυραννίας των βασιλιάδων και των ιερέων», αλλά και αντρίκιος αδελφός που προστατεύει τις αδελφές του –σαφής υπαινιγμός για το φόβο της αυξανόμενης κινητικότητας των γυναικών στην πολιτική ζωή–, που τις επανατοποθετούσε στη «σωστή» τους διάσταση και θέση. Βλ. J. A. Leith, *Space and Revolution. Projects for Monuments, Squares and Public Buildings in France 1789-1799*, Μόντρεαλ 1991, σ. 130-134· L. Hunt, «Hercules and the Radical Image in the French Revolution», *Representations* 1/2 (1983), σ. 95-117.
 - 41 G. Atkinson, *Les relations de voyages du XVIIe siècle et l'évolution des idées. Contribution à l'étude de la formation de l'esprit du XVIIIe siècle*, Slatkine Reprints, Γενεύη 19724 (1η έκδ. Champion, Παρίσι 1924).
 - 42 P. Martino, *L'Orient dans la littérature française du XVIIe au XVIIIe siècle*, Slatkine Reprints, Γενεύη 1970 (1η έκδ. Hachette, Παρίσι 1906).
 - 43 F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, τ. Β', Armand Collin, Παρίσι 1987 (1η έκδ. 1949), σ. 32· M. Hakkarainen, «Phanariots seen by Western Travellers», στο Α. Αργυρίου / Κ. Α. Δημάδης / Α.-Δ. Λαζαρίδου (επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση: 1453-1981. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών* (Βερολίνο, 2-4 Οκτ. 1998), Freie Universität Berlin, τ. Β', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 223-227.
 - 44 P. F. A. del Castillo, *El Devoto peregrino y viage de Tierra santa*, Μαδρίτη 1654, κεφ. Ι, βιβλίο Ε', fol. 400. Παραθέτω από τη 2η έκδ.: *El Devoto peregrino, viage de Tierra santa compuesto por el P. F. Antonio del Castillo, predicador apostolico, padre de la Provincia de S. Iuan Bautista y Comisario general de Gerusalén en los Reynos de España: Guardian de Belén. Dirigido ad illmo y Rmo Sr D.F. Pedro Manero, Ministro general de toda la Orden de N.P.S. Francisco y Obispo de Tarazona, del Consejo de Su Magestad*, en la Imprenta Real, Μαδρίτη 1656.
 - 45 Πρβλ. π.χ. Μ.-S. Ortola (επιμ.), *Viaje de Turquía. Diálogo entre Pedro de Hurdimalas y Juan de Voto a Dios y Mátalas Callando que trata de las miserias de los cautivos de turcos y de las costumbres y secta de los mismos haciendo la descripción de Turquía*, Castalia, Μαδρίτη 2000, σ. 253.
 - 46 St. Yérasimos (επιμ.), *Les navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie*, Presses du CNRS, Παρίσι 1989· του ίδιου, «Les relations greco-turques: mythes et réalités», *Peuples Méditerranéens / Mediterranean Peoples* 15 (1981), σ. 85-99.
 - 47 J. Ceverio de Vera, *Viage de la Tierra sancta, que hizo Joan Cebeiro de Vera Presbitero y acholito de la santidad de clemente VIII desde la ciudad de Roma a la sancta de Hierusalem en el año de 1595, con un itinerario para los peregrinos*, Nicolas Mucio, Ρώμη 1596, κεφ. Α', σ. 207.
 - 48 P. F. A. de Aranda, *Verdadera informació de la tierra sancta segun la disposicion en que en este año o de Mil y Quinientos y Treynta. El muy reuerendo padre F. Antonio de Arānda dela orden de sant Frācisco Prouincial dela Prouincia de Castilla sa vui y passeio Agora nueuamente enesta vltima impressiō muy corregida y enmendada*, Con Licencia. Impreso en casa de Francisco de Cormellas y Pedro de Robles, Αλκαλά 1533.
 - 49 F. J. Rebullosa, *Descripción de todas las provincias y reynos del mundo, sacada de las Relaciones Toscanas de Iuan Botero Benes; en que se trata de las costumbres, industria, trato y riquezas de cada una de las naciones de Europa, Asia, Africa, América o Nuevo mundo; de la quantidad, qualidad y movmientos del Mar, y de todas las Islas y Peninsulas hast ahoy descubiertas*. Por F. Iayme Rebullosa de la Orden de Predicadores, Gabriel Graells Giraldo Dotri, Μπαρκελώνη 1603, fol. 35: «Los Candiotes fueron tenidos por ruin gente, engañadores y no de buen trato; y a la verdad no son amigos del trabajo, ni se emplean en exercicios manuals, sino que malplean el tiempo borracheando con la taça en la mano».
 - 50 Ph. Du Fresne-Canaye, *Voyage du Levant de Philippe Du Fresne-Canaye (1573) publié et annoté par M. H. Hauser, E. Leroux*, Παρίσι 1897, σ. 148: «les habitants, outre qu'ils sont pauvres et mal à leur aise, sont de plus tous Grecs, c'est-à-dire ignorants et orgueilleux, si bien qu'il est vain d'espérer d'eux compagnie ou courtoise aucune».

- 51 Βλ. Ortola (επιμ.), *Viaje de Turquía...*, σ. 269.
- 52 Αυτ., σ. 105
- 53 *Nuevo tratado de Turquie, con una Descripción del sitio y ciudad de Constantinople ... y de otras cosas notables*, por Otavio Sapiencia. Μαδρίτη 1622, κεφ. XXIII, fol. 58.
- 54 Βλ. F. Braudel, *Civilization matérielle, économie et capitalisme (XVe-XVIIIe siècles)*, 3 τ., Armand Colin, Παρίσι 1979.
- 55 Στην Ελλάδα π.χ., ο λογοτέχνης Στέφανος Μαρτζώκης δημοσιεύει το ποίημα «Οδαλίσκη» στο περιοδικό *Ποικίλη Στοά* 14/1 (1899), σ. 351-352.
- 56 M. Peri, «Gli scambi linguistici fra Italia e Grecia. Compendio di una storia dimenticata», στο M. Peri / A. Kolonia (επιμ.), *Greco antico, neogreco e italiano. Dizionario dei prestiti dei parallelismi*, Zanichelli, Μπολόνια 2008, σ. 27.
- 57 Για τα παραδείγματα με τις γελοιογραφίες του Daumier, βλ. A. Stoll (επιμ.), *Honoré Daumier. Il ritorno dei barbari. Europei e «Selvaggi» nella caricatura*. Κατάλογος έκθεσης (Νάπολη-Βενετία 1988), Mazzotta, Μιλάνο 1987, ενώ για τις ίδιες τις γελοιογραφίες, βλ. Αρχείο Daumier (Bibliothèque Nationale de France). Τα άλλα παραδείγματα είναι δικά μου.

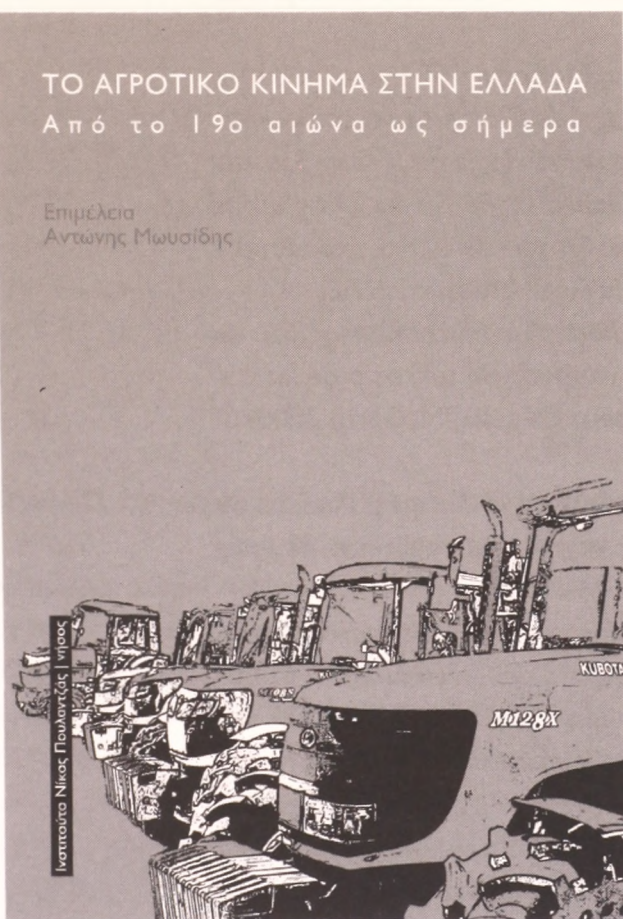
εκδόσεις νήσος

νέα κυκλοφορία

ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
Από το 19ο αιώνα ως σήμερα

Επιμέλεια
Αντώνης Μωυσίδης

Αντώνης Μωυσίδης (επιμ.)

**Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα
Από το 19ο αιώνα ως σήμερα**

ISBN 978-960-9535-05-2

Τιμή: 18€

Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990 η Ελλάδα βιώνει σχεδόν κάθε χρόνο κινητοποιήσεις των αγροτών, οι οποίες πολλές φορές ξεπερνούν γεωγραφικούς περιορισμούς και εξαπλώνονται σε όλη τη χώρα με σημαντική δυναμική και πρωτοφανείς μορφές δράσης. Ποιοι είναι αυτοί οι αγρότες, από πού έρχονται και σε ποιο ιστορικό κινηματικό παρελθόν αναφέρονται; Ποιες είναι οι ρίζες του κινήματός τους και ποια η ιστορική συνέχειά του; Πώς σχετίζονται οι μορφές και οι εξάρσεις ή οι υφέσεις του αγροτικού κινήματος με τις περιπέτειες και τις φάσεις της σταδιακής ολοκλήρωσης της ελληνικής κοινωνίας και του εθνικού κράτους; Ποια είναι η θέση του ελληνικού αγροτικού κινήματος στην πλούσια, από τους αιώνες ξεσηκωμούς των καλλιεργητών γης, παγκόσμια Ιστορία; Στα ερωτήματα αυτά, μεταξύ άλλων, επιχειρούν να απαντήσουν οι αναλύσεις που περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αναζητώντας, μέσα στις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές αλλαγές, αποδιαρθρώσεις και αναδιαρθρώσεις στην ιστορική πορεία της ελληνικής κοινωνίας, τη θέση και το ρόλο των αγροτών και του διεκδικητικού τους κινήματος στα σημαντικά στάδια συγκρότησης ή αναταραχής της κοινωνίας.

Συγγράφη 14, 10553 Αθήνα | τηλ.φак: 210 3250058 | email: info@nissos.gr | www.nissos.gr
Βιβλιοπωλείο: Πεσμαζόγλου 5 (Στοά του βιβλίου) | τηλ.: 210 3213583